डॉ. बाबासाहेब आबेडकरांचे राजनितीक विचार

डॉ.अरुण मारुतराव चव्हाण सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, भोगवती महाविद्यालय, कुरुकली

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जातात, हे केवळ एक कायदेपंडित किंवा समाजसुधारक नव्हते, तर ते एक दूरदृष्टीचे राजकीय विचारवंत होते. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर असताना, त्यांनी देशासाठी योग्य शासनपद्धती कोणती असावी यावर सखोल विचार केला. त्यांनी केवळ पुस्तकी ज्ञान नव्हे, तर भारतीय समाजाचे सखोल ज्ञान आणि जगातील विविध लोकशाही मॉडेल्सचा अभ्यास करून आपले राजकीय विचार मांडले. त्यांची सर्वात मोठी चिंता होती ती अल्पसंख्याक आणि पददलित समाजाच्या हक्कांचे संरक्षण. या दृष्टीने, संसदीय लोकशाहीबद्दलचे त्यांचे विचार आणि त्यातील संभाव्य आव्हाने त्यांनी स्पष्टपणे मांडली, जी आजही भारतीय लोकशाहीसाठी मार्गदर्शक ठरतात.

उद्देश :

या दस्तऐवजाचा मुख्य उद्देश डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संसदीय लोकशाहीबद्दलचे विचार सविस्तरपणे मांडणे आणि त्यांच्या विचारांमधील बारकावे स्पष्ट करणे हा आहे. यात खालील प्रमुख पैलूंचा समावेश आहे:

• संसदीय लोकशाहीबद्दल आंबेडकरांचे सुरुवातीचे दृष्टिकोन: अमेरिकन शासनपद्धती आणि ब्रिटिश संसदीय पद्धतीची तुलना, तसेच भारतासाठी संसदीय पद्धतीतील संभाव्य धोके.

• संसदीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये आणि त्याचे समर्थन: आंबेडकरांनी प्रशंसा केलेल्या संसदीय लोकशाहीच्या सकारात्मक बाबी आणि नागरिकांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी तिची उपयुक्तता.

• संसदीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने: भारतीय समाजव्यवस्थेतील रूढीप्रियता, जातीव्यवस्था, निरक्षरता, आर्थिक विषमता आणि विभूतीपूजा यांसारख्या अडथळ्यांवर आंबेडकरांचे विचार.

• लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी उपाययोजना: आंबेडकरांनी सुचवलेले पक्षहितापेक्षा राष्ट्रहित, एकात्मतेची भावना, अल्पसंख्याकांचे संरक्षण आणि नागरिकांचे उच्च चारित्र्य यांसारख्या बाबी.

विषय विवेचन :

संसदीय लोकशाहीबाबत आंबेडकरांचे सुरुवातीचे विचार आणि चिंता: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे संसदीय लोकशाहीचे पुरस्कर्ते होते, पण सुरुवातीला त्यांना अमेरिकन शासनपद्धती अधिक सोयीची वाटत होती. याचे मुख्य कारण म्हणजे ब्रिटनमधील संसदीय पद्धत आणि भारतातील परिस्थितीतील फरक. त्यांना भीती होती की, भारतात जातीय स्वरूपाचे बहुमत निर्माण झाल्यास अल्पसंख्याक लोकांना मंत्रिमंडळात स्थान मिळणार नाही आणि यामुळे अल्पसंख्याक समाज दुर्लक्षित राहील, ज्यामुळे संसदीय पद्धतीचे रूपांतर साम्राज्यवादात होईल.

तरीही, त्यांनी संसदीय लोकशाहीतील तीन महत्त्वाच्या बाबींची प्रशंसा केली:

1. नियमित आणि खुल्या निवडणुका: यामुळे वंशपरंपरेला रजा मिळते.
2. लोकप्रतिनिधींद्वारे विधीनियम निर्मिती: यामुळे एकाच व्यक्तीचा प्रभाव राहत नाही.
3. प्रतिनिधींना विशिष्ट काळानंतर जनतेसमोर जाऊन विश्वासार्हता तपासणे: यामुळे उत्तरदायित्व राहते.

यासाठी त्यांनी भारतात संसदीय पद्धत स्वीकारताना अल्पसंख्याकांच्या प्रतिनिधींना घेतल्याशिवाय सरकार स्थापन करण्यास बहुसंख्याकांना मनाई करण्याची सूचना केली. तसेच, निर्लोभ आणि कार्यक्षम प्रशासनासाठी स्थिर कार्यकारी मंडळ असावे असे मत मांडले.

एककेंद्री शासन आणि 'स्टेट्स ॲन्ड मॉयनॉरीटीज': आंबेडकरांनी नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि विकासासाठी जनतेच्या इच्छेवर आधारित सक्षम शासनाची गरज प्रतिपादन केली. त्यांना संघराज्यरचनेपेक्षा एककेंद्री शासनरचना योग्य वाटत होती, कारण ती दुबळी नसते आणि एकात्म जनतेच्या इच्छेचे प्रतिनिधित्व करते. म्हणूनच त्यांनी १९३५ च्या कायद्यातील संघराज्यात्मक तरतुदींना विरोध केला. १९४२ मध्येही त्यांनी संसदीय लोकशाहीला विरोध दर्शवला आणि 'स्टेट्स ॲन्ड मॉयनॉरीटीज' या पुस्तकात संसदीय व्यवस्थेपेक्षा वेगळी व्यवस्था भारताला उपकारक ठरेल असे म्हटले. त्यांना वाटत होते की, भारतात जातीय बहुसंख्याकांकडून लोकशाहीच्या आदर्शांना धरून शासनाचे वर्तन होणार नाही, ज्यामुळे बहुसंख्याक जातीचे गट अल्पसंख्याकांना त्रासदायक ठरतील. अध्यक्षीय पद्धत स्वीकारल्यास मंत्रिमंडळाला कार्यकाळाची हमी मिळेल आणि कायदेमंडळाच्या बाहेरील व्यक्तींनाही मंत्रिमंडळात समाविष्ट करता येईल, असे त्यांचे मत होते. धर्मनिरपेक्ष मंत्रिमंडळ युरोपमध्ये दुबळे ठरले असले तरी, भारतात राजसत्ता ही धर्मसत्तेचे अंग मानली जात असल्याने ही बाब अशक्यप्राय वाटत होती. यामुळे पददलितांच्या संरक्षणासाठी त्यांना संसदीय लोकशाहीपेक्षा वेगळा पर्याय अपेक्षित होता.

संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार आणि तिचे फायदे: भारतातील एकूण परिस्थितीचा विचार करता, आंबेडकरांनी आपल्या विचारांमध्ये बदल करून अखेरीस संसदीय लोकशाहीला मान्यता दिली. त्यांनी आपल्या 'संसदीय लोकशाही' या पुस्तिकेत म्हटले

की, यामुळे व्यक्तीमध्ये आत्मनिर्भरता, उपक्रमशीलता, जबाबदारीची जाणीव, सहकार्य, शिस्त, शील, सचोटी, उद्यम, धैर्य आणि समर्पणाची भावना या गुणांचा विकास होतो. ही व्यवस्था व्यक्तीला मुक्तीचा मार्ग खुला करते. संसदीय लोकशाहीमुळे मानवी जीवन प्रवाही बनून सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात रक्तपात न होता बदल घडवून आणता येतो. वादग्रस्त मुद्दे मोकळ्या चर्चेने आणि एकमताने सोडवण्याची तरतूद यात आहे. आंबेडकरांनी विरोधी पक्ष, वृत्तपत्रांचे स्वातंत्र्य आणि मोकळ्या व मुक्त वातावरणातील निवडणुका ही संसदीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये मान्य केली, ज्यामुळे शासन हुकूमशाहीपासून दूर राहू शकते आणि शांततापूर्ण मार्गाने सत्तांतरे होतात.

संविधान परिषदेमध्ये त्यांनी मान्य केले की, संसदीय लोकशाहीला चांगला पर्याय नाही. सुरुवातीला या व्यवस्थेला अपयश येऊ शकते, कारण तिची गती मंद असते आणि सुधारणेसाठी उतावीळ असणारा समाज नाराज होऊ शकतो. मात्र, परिश्रम आणि सहनशीलता या जोरावर भारतीयांनी ही व्यवस्था यशस्वी करणे आवश्यक आहे, असे त्यांनी प्रतिपादन केले. राजकीय क्षेत्रापासून सुरू झालेली लोकशाहीकरणाची प्रक्रिया हळूहळू सामाजिक-आर्थिक क्षेत्राकडे संक्रमित होते, याकडे त्यांनी लक्ष वेधले. केवळ स्वातंत्र्यावर लक्ष केंद्रित करून आर्थिक विषमतेकडे दुर्लक्ष झाल्यास, संसदीय लोकशाही अन्यायकारी ठरू शकते, कारण आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीशिवाय केवळ राजकीय लोकशाही यशस्वी होऊ शकत नाही.

संसदीय लोकशाही यशस्वी होण्यामधील अडथळे (आंबेडकरांच्या मते): डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय सामाजिक व्यवस्थेचे सखोल ज्ञान असल्यामुळे, संसदीय शासनव्यवस्था प्रस्थापित करताना भविष्यात येणाऱ्या अडचणींचाही विचार केला होता.

- रूढीप्रिय समाज आणि अंधश्रद्धा: जुन्या कल्पना व व्यवस्थेला चिकटून राहिलेला समाज नवीन संसदीय शासनपद्धती स्वीकारताना कठीण जाईल, असे त्यांना वाटत होते.
- जातीव्यवस्थेचा प्रभाव: जातीवर आधारित मतदान आणि उच्चवर्णियांचे वर्चस्व हा संसदीय लोकशाहीसमोरील मोठा अडथळा आहे.
- निरक्षरतेचे प्रमाण: संसदीय लोकशाहीमध्ये वैचारिक प्रगल्भता दाखवताना निरक्षरता अडथळा ठरू शकते.
- 'परदेशी कल्पना': इंग्लंडमध्ये हजारो वर्षांनी रुजलेली ही परदेशी कल्पना भारतात कशी रुजेल, हे मोठे आव्हान असेल.
- आर्थिक विषमता: मूठभर लोकांच्या हाती केंद्रित असलेली आर्थिक सत्ता आणि बहुतांशी लोकांची गरिबी, यामुळे संसदीय लोकशाही रुजणे कठीण आहे.
- असहिष्णुता आणि हुकूमशाहीचा धोका: भारतात लोकशाहीचे रूपांतर पटकन हुकूमशाहीमध्ये होऊ शकते, कारण लोकांमध्ये सहिष्णुता कमी आहे आणि बहुमताच्या आधारे विरोधी विचार दडपण्याचा कल दिसतो. भारतीय राजकारणाचा पायाच असहिष्णुता आहे.
- विभूतिपूजा: धर्माच्या क्षेत्रात विभूतीपूजा मोक्षाकडे नेते, तर राजकीय क्षेत्रात ती अध:पतनाकडे नेते, असे आंबेडकर मानत. त्यामुळे व्यक्ती कितीही मोठी असली तरी तिच्या पायावर आपले स्वातंत्र्य अर्पण करू नये, ही विभूतीपूजा संसदीय लोकशाहीसमोरील सर्वात मोठा अडथळा आहे.

संसदीय लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी उपाययोजना: भारतात संसदीय लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी आंबेडकरांनी काही महत्त्वाच्या बाबींवर भर दिला:

- पक्षहितापेक्षा राष्ट्रहिताला महत्त्व: देशातील भिन्न घटकांमध्ये एकात्मतेची आणि राष्ट्रप्रेमाची भावना वाढीस लागणे.
- अल्पसंख्याकांचे संरक्षण: अल्पसंख्याकांवर अन्याय न होता त्यांच्या स्वातंत्र्य, हक्क व अधिकार यांची जपणूक व्हावी.
- सक्षम विरोधी पक्ष: विरोधी पक्षांनी सत्ताधारी पक्षावर अंकुश ठेवण्याची जबाबदारी सक्षमपणे पार पाडावी.
- न्यायसंस्थेची भूमिका: राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांची केवळ नोंद असून चालणार नाही, तर त्यांना योग्य संरक्षण देऊन त्याची जबाबदारी न्यायसंस्थेवर सोपवावी.
- उच्च नागरिकांचे चारित्र्य: नागरिकांचे चारित्र्य उच्च असेल तर अनीती, पैसा आणि भ्रष्टाचार यांना स्थान राहणार नाही व संसदीय लोकशाही यशस्वी होईल.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय लोकशाहीचे दूरदृष्टीचे शिल्पकार होते. त्यांनी संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला असला तरी, भारतीय समाजव्यवस्थेतील जातीव्यवस्था, निरक्षरता, आर्थिक विषमता आणि विभूतीपूजा यांसारख्या गंभीर अडथळ्यांची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. त्यांना भीती होती की, राजकीय बहुमत जातीय स्वरूपाचे राहिल्यास अल्पसंख्याकांचे हक्क दुर्लक्षित राहतील आणि लोकशाहीचे स्वरूप हुकूमशाहीकडे झुकू शकते. त्यांनी सत्य, न्याय आणि समता या मूल्यांवर आधारित लोकशाहीची कल्पना केली, जिथे केवळ राजकीयच नव्हे तर सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीही प्रस्थापित होईल. त्यांच्या मते, पक्षहितापेक्षा राष्ट्रहित महत्त्वाचे असावे, अल्पसंख्याकांचे हक्क जपले जावेत, विरोधी पक्ष सक्षम असावा आणि नागरिकांचे चारित्र्य उच्च असावे. आंबेडकरांचे विचार हे भारतीय लोकशाहीला केवळ एक शासनपद्धती म्हणून न पाहता, ती एक जीवनपद्धती म्हणून

विकसित करण्याची त्यांची तळमळ दर्शवतात, ज्यामुळे खऱ्या अर्थाने सामाजिक न्याय आणि समानता प्रस्थापित होईल. त्यांचे हे विचार आजही भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने आणि तिच्या भविष्यासाठी मार्गदर्शक आहेत.

संदर्भ सूची

1. भारतीय राजकीय विचारवंत, डॉ. भास्कर भोळे, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर, नागपूर.
2. आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली, डॉ. शंकर चव्हाण, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
3. भारतीय राजकीय विचारवंत, के. सागर, अनिरुद्ध पब्लिकेशन हाऊस, पुणे.
4. प्रमुख भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत, तिजारे, शृंगारपुरे, देशपांडे मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
5. आधुनिक भारतीय राज्यविचार, दि. का. गर्दे, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद.